

Sur Carli Fry 1897-1956

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **80 (2001)**

Heft 7

PDF erstellt am: **18.09.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

9. Sur Carli Fry 1897–1956

Sia veta

Sur Carli Fry ei staus ina persunalitad profilada tochen la crusta. El ei buca vegnius vegls, ha denton schau anavos fastitgs impurtonts dalla veta e cultura cristiana e sursilvana. El temeva striegn e tempiasta, mo oravontut la mort, forse perquei ch'el ei vivius ina veta culla mort en bucca.

Carli Fry ei naschius sin Gonda/Mustér ils 4 da november 1897, il di da s. Carli Borromeus – da cheu siu num – fegl da Gion Battista e Basilissa Deflorin.¹⁾ Igl affon fuva falomberets ed ha basignau grond quitau dalla mumma, quei gia da pop. En «Il Carlin e siu culiez»²⁾ legin nus: «Pli baul havevan era sias gaultas fluriu sco rosas, e ses égls havevan saviu rir! Aunc sut las larmas, cur ch'il pignet bargeva, rieva tut discus in

1 Hendry, Vic, Per siu 100avel onn da naschientscha, en: La Quotidiana, 4-11-1997.

2 Fry, C., 1954, «Il Carlin e siu culiez», en: Dal temps de mia tatta, 9ss.

strolì ded in aunghel. Mo lu, meinsadual, era la malsogna vegnida! Sco in urezi da bi clar di. Tgei gnagna er'ei atgnamein stau? Mal dir. Negin che veva propi festisau tgei ch'ei maunchi, clar e bein. Ni il miedi, ni il bab, gnanc la mumma buc. Ei fuva numdediu era stau ina malsogna de tut atgna tempra ... Mai vegnev'in suspir sur las levzas satelas, pallidas, transparentas dil Carlin. Mo il flurent tgietschen stuleva pir a pir da sia fatschetta, e la colur de marmel fustg serasava dal frunt giu, sur las gaultas e tochen giu sin las levzas, tochen ch'igl entir tgauet ei staus alvs sco de tschera. La bucca era vegnida satela, las levzas pallidavan. En ses égl's ardeva in fiug brausel, che pareva mintgaton de stizzar per adina ... Ell'egliada pitgiva dil Carlin bargeva savens ina viva dolor. Mo selamentar selamentava el buc, mai. Denton, cura ch'ìls auters affons fagevan termagls, caneras e rueidas, e che las buobas cantavan e fagevan rudiràlalà, entuorn in crap a mesa via, lu seseva el persuls sulets e murtgiu enzanua dapersei en in cantun e mirava a sedivertend ìls auters ...»

Empauet eis el serevegnius pli tard, aschia ch'el ha absolviu senza fastedis la scola primara a Mustér e la gronda part dil gimnasi sin claustra, denter auter sco scolar da pader Maurus Carnot. Suentar la matura a Sviz – Mustér veva aunc buca quella – eis el entraus 1918 el seminari da s. Glieci ed ha absolviu leu il studi teologic. Quei malgrad gronds disturbis da sanadad e differentas operaziuns. La fin finala ha el piars lezs onns in narunchel ed ei staus signaus per veta duronta. Ina greva spina che dueva furar senza cal e ligiar in giuven plein tensiun e temperament vid la petga dil pitir.

Suentar sia ordinaziun sco spiritual e sia messa nuviala ils 1921 ha el surpriu la caplania da Cavardiras en sia vischnaunca nativa e burgheisa (1922–1927). In spért plein fiug ed ideal en in tgierp caduc en cadeinas! Per cletg veva gia il gimnasiast Fry anflau en siu magister pader Maurus Carnot in um dalla plema che ha aviert a siu scolar «Il Pelegrin».⁵⁾

5 Il Pelegrin. (Amitg della casa christiana.), 1900–1969, nr. 1 – 70, Bibl. ret. 5977.

Cheu ha Carli Fry publicau sias empremas ovras, aschia «Historia d'in marter politic» gia ils onns 1916/17 cun 19 onns, suandadas els proxims onns da «Il harlichin de Nossadunna», la translaziun d'ina legenda ord il franzos, plinavon «Il pur ed il striegn. Ballada purila» sco era ina lavur litterara, numnadamein «P. Maurus Carnot sco poet e scribent». Ad el ha Carli Fry dedicau onns pli tard in sonet che dat perdetga dalla gronda influenza dil magister. In sonet, concepìus 1934 per il 70avel onn da naschientscha 1935.

«Nies pader Maurus

En tschun decennis, tgei mesira pleina
De bunas ovras che ti has rimnau!
L'entira Svizra vul tei ver undrau,
D'in tiern a tschel fan tes amitgs cadeina.

Culs frars tudestgs al fiug della fueina
Ti astgas seser e cun frunt ornau:
Ils scazis de tiu spért ad els has dau.
Mo'l pli profund dell'olma, la sereina,

Tiu cor, lez ha battiu cun mintga frida
Per tia patria sper il giuven Rein.
L'amur per nies romontsch ei leu flurida

Giufuns tiu cor. E ti has ord la brastga
Sufflau in fiug ardent perpetnamein.
D'engraziament a ti purschein la frastga.»⁴⁾

Il fiug ardent, «l'amur per nies romontsch», suflaus ord la brastga dil giuven student!

4 Fry, 1955, Striaunas, 186.

Denton fuvà il caplon da Cavardiras serestabilius empau, sedecidius e sepreparaus per cuntinuar il studi da historia e litteratura. A Friburg studegia el dils 1927–29 e concluda leu ses studis ell’historia cun in «summa cum laude» en ina dissertaziun⁵⁾ sur da «Giov. Ant. Volpe. Seine erste Nunziatur 1560/64».⁶⁾

In tema ord il temps baroc e dil Concil da Trient. Tschercond il material per sia lavur da doctorat, veva el cattau ils documents necessaris a Como el Museo civico, ina scoperta da cletg.

Returnaus el Grischun, serenda Carli Fry a Nossadunna dalla Glisch sil crest sulegliv sur Trun, in liug da pelegrinadi. Cheu rest’el duront 25 onns dils 1929 entochen ils 1954. Da cheu anora survesa el buca mo ils vitgs e vitgets dalla Cadi, na, el persequitescha cun egl vegliont e pleva tratga – sch’ei fageva basegns era la spada – ils eveniments culturals. Ed el senuspeva buca da sponder tenta ed era d’alzar sia vusch stetga, ei seigi per defender ils beins artai ni per enrihir nossa mudesta cultura romontscha. El daventa scochemai in stedi collaboratur ella pressa: Gasetta Romontscha, Calender romontsch, Pelegrin ed Igl Ischi. El veva denton era access alla pressa tudestga, oravontut al «Tagblatt» ed alla gasetta «Republikanische Blätter» da J. B. Rusch, in anteriur scolar dalla scola claustrala.

Quel scriva denter auter en sia brev dil november 1924 il sequent: «Und wenn Sie es für oder wider oder motu proprio einmal selber zu einer Sache das Wort ergreifen wollen, hier dürfen Sie schreiben, was und wie es Ihnen beliebt, ich bin niemandem Rücksichten schuldig als Gott und meinem Gewissen.» Fry sescaulda gia da quei temps ti mordio per ina gasetta tudestga catolica, pren part activa dil cumbat cunter il monopol da garnezi e less declarar la fiasta da s. Placi per firau per l’entira Cadi e schar sittar noda las dumengias pér suenter las duas (viaspras). Els fiars vegn el era 1932 cul cusseglier naziunal

5 1931.

6 Sias ulteriuras publicaziuns sur da Volpe 1935, 1945, e 1946. Mira Deplazes, Rodel da sias Ovras, en: Fry, 1962, Sin finiastra, 210ss., en special 216s.

Bossi, il cau dalla politica e partida conservativa da quei temps, arisguard la persunalitad digl uestg auxiliar Gysler. Leusura s'exprima Bossi sco suonda: Bischof Gysler «hatte auf alle Fälle mehr Einsicht in die betr. sachlichen und persönlichen Verhältnisse als Sie von Ihrer noch so idealen Erémitage aus, die offenbar die bessere Pflanzstätte für die Dichtung als für Politik ist».⁷⁾

Suenter la mort da pader Maurus ils 1935 ha Fry surpriu per decennis la redacziun dil «Pelegrin». Medemamein ha el procurau pil fegliet ella «Romontscha» cun translaziuns plein tensiun, aschia che siu amitg Guglielm Gadola, il redactur dil «Glogn», fuva bunamein schalus. En ina brev digl uost 1935 selamenta Gadola che las dunnas Maggi giavischien ina historia cun tensiun pil Glogn. Cass cuntrari dessien ellas la redacziun ad auters.⁸⁾ «Sche dein nus pia il Glogn ad auters, ch'han fatg amogna de far per nuot. Cun ina historia ch'ei spannend sco quellas, ch'il Sur Fry translatescha pil C. (Condrau, Gasetta Romontscha) vegnin nus ora meglier, pertgei che nossa glied cumpra bugen, gie il pli bugen de quei ch'ei spannend!» Gadola finescha sia brev culla conclusiun: «Quei hai jeu scret a Ti sco igl ei, schon per demonstrar Tiu success cun las 'historias spannendas' e translataadas.» Gadola sez metteva peisa sin originalas. Igl ei ver. Fry ha translatau fetg bia, per part stuiu translatar per emplenir siu Pelegrin artau da pader Maurus, per part era sco fegliet dalla Gasetta Romontscha per gudignar dus raps sper sia piazza da custos a Nossadunna dalla Glisch. Quei attesta era il volum 3 da sias Ovras «Veta e vertid» dils 1956. Dallas 29 «historia e historias» ein mo 3 originalas, 11 ein translataadas dil tudestg, 11 dil talian e 4 dil franzos. Denton ha Fry era mussau fetg baul ch'el sappi scaffir litteratura originala. Ei setracta da 4 raquens pli liungs, cumpari egl Ischi. 1921: Il «Carlin e siu culiez», per part da character autobiografic; 1922: Il «Truament sin santeri»; 1926: «Il giat

7 Brev dils 25-1-1932.

8 Brev da Gadola a sur Fry dils 7-8-1935.

malspirtau», ina vera humoresca; 1930: «Ina catscha misteriusa», plein tensiun e 1935: «Dal temps de mia tatta»⁹⁾, in text autobiografic. Tuttas 5 ein cumparidas 1954 el volum 1 da sias «Ovras» cul tetel «Dal temps de mia tatta».¹⁰⁾ Quei volum cuntegn en las historias 1 e 5 las sulettas parts da sia autobiografia dil temps da giuventetgna – silmeins per romontsch.

Carli Fry fuva carschius si entuorn la buora da cumin, veva gia sco student e giuvenot persecitau il «si e giu» sin cumin. Catholics e conservativs sco in crap, spitgava el dil pievel sursilvan ina tenuta da principis sco quei che la historia veva mussau. Sogns fuvan ad el la libertad, il federalissem, ils dretgs dils burgheis sco era l'autonomia da vischnaunca. Schigleiti ch'el veseva quels en prighel, prendeva el posiziun ella pressa. Ina zucca veva el da scriver in sulet artechel ni aunc meglier, il davos mument ina poesia ella Romontscha e la «lavina nera» vegneva tochen la Punt sco dil temps dils Franzos, denton cun tut auter success! En mira veva el oravontut ils monopols, ei pertuchi igl alcohol ni il garnezi, mo principalmein ils fatgs da scola. Buca per nuot ha el dedicau onns alla scrutaziun dalla veta ed ovra da Caspar Decurtins.

Il volum II da sias Ovras cul num «Striaunas» porta sut «Il spadun» ina rimnada da sias principalas poesias da cumbat politic. Per exempel 4 dallas 8 strofas ord

«La segirada obligatoria

Segiradas dat ei massa:

Aug ed onda, pop en rassa,

Tats e tattas, bab e mumma,

Segirai ein tuts ensumma.

9 Cun brev dil december 1933 ed ina secunda dil schaner 1934 veva Ramun Vieli, redactor digl Ischi, supplicau Fry per ina novella. Jeu seregordel aunc ch'el ha prelegiu a nus scolars el seminari «Ina catscha misteriusa».

10 Pervia da quellas hai jeu giu pliras correspondenzas cun C. Fry. Jeu level publicar ellas en Nies Tschespet. Fry leva tuts 5 volums da sias ovras en successiun. La finala ha el scret: «Cura ch'igl ei ditg tratg panaglia, eisi tscharbotta. Ier hai jeu signau in contract per tuts 5 volums cun mia casa editura.» Dus onns pli tard fuva C.F. morts – ed jeu hai ediu ils volums IV e V per el.

Segirad'ei la valeta
Della pli pli paupra veta;
Segirai ein tgau e tgil,
Dil vestgiu il minim fil.

...

Segiradas dils vadials,
Dils anugls e dils purschals;
Il suitg e la scurnada,
Mintga zeicl'ei segirada.

...

Mo aunc ina segirada
Less mi'olma mudergiada:
Che vus masses per adina
Ord la val cun segiradas
Generalas e sfurzadas.
Schei far nus nusezs la frina!»¹¹⁾

Mava la lutga politica ora per la roma e riscava quel e tschel in cumbat senza buns arguments aunc il davos mument, lu survegneva el magari in lavatgau aunc pér suenter la votaziun, beinduras era en mira e moda persunala. In exempel denter Urlaun e Frisal. Urlaun (Fry) veva bumbardau da forza cunter la lescha e Frisal (I. Beer) veva rispundiu pro taframein. Suenter la votaziun pren igl Urlaun il Frisal sils corns cun ina poesia dad 8 strofas. Da quellas bastan 4!

11 Fry, Striaunas, 46s.

«Suentar la votaziun
 Frisal, Frisal, ti cucalori,
 O tapatscholi e schulori,
 Ti levas derscher igl Urlaun
 E schaias tez uss plats per plaun.
 Tgi ha votau cun tei, Frisal?
 Il «grond marcau», il capital,
 Ed aunc ils biars e buns vischins
 D'in pèr cumins dils massignins.
 Ti levas far, Frisal, per far,
 Duas classas fan per far en tut;
 Igl idiot ei l'in cumpar,
 E l'auter ei il sabiut.
 Vul ti, Frisal, aunc pli cantar,
 Munglasses ti tueit pilver
 Motivs de saun giudezi ver,
 Gl'ei buca fatg cun far per far.»¹²⁾

Cruschar la spada cul spadun da Carli Fry leva dir vus ed ha scatschau a beinenqual il muis. Sur Fry fuva, grazia a sia intelligenza e scolaziun, ina sort da menader religios e cultural dalla Surselva catolica. El fageva buca zuppabeinbein, numnava en priedis e plaids las caussas per num senza far guoter. E sco el deva, fuva el era prompts da prender. Aschia ha el fatg ina gada in referat ella conferenza dalla Cadi sur da «Mihèl Antoni Maissen, in scolast da tschels onns». Lez veva dau varga 60 onns scola e fuva aunc staus il magister da Carli Fry. Il giuvenaster leva vegnir scolast ed ei ius perquei sin claustra tier pader Baseli.

12 Fry, Striaunas, strofas: 1, 2, 5, 7, 60s.

Aschia raquenta Fry ella conferenza da scolasts. Il pader ha examinau il candidat e detg per finir: «Saver sas ti nuot, mo in toc scolast pos ti schon aunc dar!» Ina tala remarca frontala veva scatschau la sien als magisters. Sco empren pren Sep Mudest Nay il plaid. El engrazia cun sia vusch sco il zenn grond da Sumvitg al Sur referent per sias interessantas expectoraziuns. Ina caussa hagi il referent dil di denton relatau mo a mesas, quella dil pader Baseli. Lez hagi numnadamein detg il sequent: «Saver sas ti nuot, mo in toc scolast pos ti aunc dar e sch'enzatgi schenghegia a ti miez la matura, desses ti aunc ina buccada prèr!» Fry ha buca fatg verdò. El ha acceptau culla medema ruasseivladad suverana ch'el veva partiu ora.¹⁵⁾

Ils 25 onns a Nossadunna dalla Glisch ein stai per Carli Fry ordvart fritgeivels, malgrad sia sanadad scardalida e discletg. Aschia ei la baselgia daventada l'unfrenda d'in barschament ils onns tschunconta. Fry ha buca seschau stermentar e ha restaurau ella cuort sissu pli biala che mai. Aunc duront l'uiara ha el ediu ensemen cun siu amitg e conburgheis Duri Sialm la dieschavla ediziun dalla «Consolaziun dell'olma devoziusa», leu, nua ch'ella era naschida ils 1690. Igl ei l'emprema e suletta – per diever pratic en casa e baselgia – cun las notas, rimnadas da Duri Sialm il davos mument. In'ovra culturala da valeta cuzzonta!

Ina vasta perdetga dalla prestaziun litterara da Carli Fry ein ultra da sias lavurs per la pressa ils 5 volums da sias Ovras: I. Dal temps de mia tatta, 1954, cun raquintaziuns originalas; II. Striaunas, 1955, cun poesias originalas; III. Veta e vertid, 1956, cun raquens, ils biars translatai; IV. Patria, 1959, cun lavurs litteraras sco las biografias d'Alfons Tuor, P. Placi a Spescha e siu temps, Caspar Decurtins, Purs, pursanavels e fumeglia d'alp e. a.; V. Sin finiastra, 1962, cun la historia dalla Conso-laziun, cun plaid e fatg sur dallas midadas dil text en sia ediziun, poesias e poems translatai ed in rodel da sias ovras. Carstgaun dalla acziun, sco quei che nus vein viu el en sias stentas per la pressa e

15 Deplazes, Prominenzas, 118s.

politica, eisi buca da far curvien che Fry ei era s'occupaus cul drama, era gie lu la damonda per dramas zun actuala denter las duas uiaras mundialas. El ha sez scaffiu dramas ni scenas per la tribuna ed il radio sco «Sil Plaun d'Autras» ni «La dunna ferma» e «Batter u murir», lu «Saung, suadetsch e larmas». El ha modernisau «Il sault dils morts» cun musica da Duri Sialm, dramatisau ni adaptau plirs tocs d'ovras jastras sco «Retus», tenor igl epos da Fr. W. Weber «Dreizehnlinden» ni «Sil crest de Nossadunna», tenor ina legenda da Erica Ebert. Ils biars tocs ha el translatau ed el medem mument era adaptau a nossas relaziuns.¹⁴⁾ Lezza vart gudeva la prioritad ferma. Fry leva educar il pievel cun ses dramas, buca forsa mo far semegliar cuort. El senuspeva perquei era buca da trer ora enqual dent selvadi! Aschia era tier la translaziun dalla «Ahnfrau/Il Casti de Borotin» da Franz Grillparzer. Per spargnar a regissurs e giugadurs la gronda breigia da copiar ils dramas, ha Fry scaffiu in agen organ cun sia «Tribuna romontscha».¹⁵⁾ Leu ha el en tut ediu ca. 30 tocs. Ina posiziun speciala sco translatur litterar ha Carli Fry dau cun sia versiun tudestga dil drama «Clau Maissen» da Maurus Carnot, screts per romontsch ils 1911. Fry ha publicau quei meglier drama da Carnot 1923 per tudestg sut il num «Der Landrichter». Tier sias translaziuns da num audan era las versiuns dalla Bibla. Igl onn 1926 veva Fry translatau per l'emprema gada parts dil Veder Testament, aschia «Il cudisch de Job». Igl onn 1923 veva el gia translatau «La passiu», ord il Niev Testament. Igl onn 1949 suondan ord il Niev Testament «Ils quater sogns Evangelis ed ils Fatgs dils Apostels»¹⁶⁾ e portan agl autur la renconuschientscha cul docter h.c. dalla facultad teologica a Friburg. Dapi ils 1946 purtava el la mantiala violeta da canoni extraresidenzial.

14 Camartin, I., 1976, Franz Grillparzer e Carli Fry, en: Ann. 89, 297-325.

15 Fry, C., «La Tribuna romontscha» 1930-1968, Bibl. ret., 5245.

16 Fry, C., Ediziuns e translaziuns, Bibl. ret., 2418.

Plitost critica che renconuschientscha han las translaziuns da poesias «Sur la seiv» dils 1938 purtau. En quellas han ins tarlahau sia simpatia per Mussolini e l'Italia moderna cuort avon la secunda uiara. Gronda renconuschientscha mereta Carli Fry sco litterat, quei per romontsch e per tudestg, cun ses studis litterars e sias analisas dallas ovras da nos poets, oravontut d'Alfons Tuor¹⁷⁾ e da pader Maurus Carnot¹⁸⁾. Las lavurs principalas da Fry sco scenziaiu ein cumparidas per tudestg. Naven dils 1929 ha el scrutau il temps entuorn il Tridentinum, specialmein il nunzius Giov. Ant. Volpe e la Svizra. Buca meins che 7 publicaziuns, denteren zun voluminusas sco sia dissertaziun sur da Volpe 1931 e la publicaziun digl emprem tom dils documents 1935, scuvretgs a Como – e per finir 1946 fretg e raccolta «del lungo studio e del grande amore» cul secund tom: «Giov. Ant. Volpe, Nunzius in der Schweiz. Dokumente». Per igl um politic conservativ e plein temperament sco Carli Fry fuva la retscherca sur dalla persunalitad d'in Caspar Decurtins, sia veta ed ovra, in tema sco fatgs. Gie, els fuvan personas parentadas: Omisdus cun studis academics, catolics, conservativs tochen la crusta, cun grond interess politic e cultural. Caspar Decurtins veva gia da student rimnau canzuns veglias ed ediu pli tard ina summa da nossa litteratura romontscha en sia Crestomazia.¹⁹⁾ Decurtins ei staus confundatur dall'universitad da Friburg, Fry ha fatg ses studis leu. Omisdus eran perschua di cristians da principi, federalists ed individualists cun tendenzas ultramontanas. Aschi maneivel in da l'auter ch'ins stueva bunamein temer a priori ch'il biograf s'identificheschi totalmein cun la persona ch'el presenti. Quei d'in temps dils cumbats per e cunter la Greina e dalla «lavina nera» conservativa plein forza. Buca da far curvien che la persona da Decurtins, morts 1916, fuva bunamein in idol, talmein che professor Tuor che veva

17 Fry, 1934, La fatscha dil poet, en: NT XIV; La canzun de Nossadunna, 1935, en: NT XV; Alfons Tuor, La veta d'in poet, 1936 en: NT XVI.

18 P. Maurus Carnot, sco poet e scribent, 1919; P. Maurus Carnot, der Sanger der Mutterliebe, 1937.

19 Decurtins, Caspar, Ratoromanische Chrestomathie, Reprint in 14 Bdn.+ Reg., 1982–1986.

lurvrau cun Decurtins ella Romania, veva detg a nus giuvens: «Jeu hai enconuschiu il Caspar, fagei buc in sogn or dad el!»

Carli Fry ha publicau il resultat da ses studis ils onns 1949 cul tom I e 1952 cul tom II: «Kaspar Decurtins, der Löwe von Truns», dus volums da 400/500 paginas, rehamein illustrai e bein documentai. Ins ha udiu, cunzun ils davos onns, critica che less mussar che Fry hagi priu memia pintga distanza dalla persuna presentada, el seigi s'identificaus cun siu herox.²⁰⁾ Decan A. Teobaldi da Turitg ha buca senza in ton raschun fatg la remarca: «Und manches, was Fry von Decurtins schrieb, trifft auf ihn selber zu.» In grond um sco Decurtins ha era si'umbriva ed ins sa pesentar empau sco ins vul, in ton subjectivada schai en mintga lavur da tala maniera. Ton ei franc: «Fry cun sias vastas enconuschientschas historicas, linguisticas e filosoficas fuva sco predestinaus per descriver la veta e giudicar sur l'ovra d'in campiun internaziunal sco Decurtins.»²¹⁾ En mintga cass sa negin scriver enzatgei empau pli detagliau sur da Decurtins senza consultar e risguardar la gronda lavur e prestaziun da Carli Fry. Buca da far curvien, che la vischnaunca da Trun ha regalau a C. Fry il dretg da burgheis d'honor, cura ch'el ei seretratgs 1954 da Nossadunna dalla Glisch a Mustér/Latis. Leu en sia casetta lev'el aunc passentar dis pli calms e guder il ruaus beinmeritau – schi lunsch ch'el saveva far nuot. Ad ina furmicla da lavur, sco quei ch'el era staus tochen lu, mava quei fetg vess. Ils 4 da november 1956 fuv' ei: Il radio rapportava ils davos cloms d'agid dils Ungares, inundai dils Russ. Ils scribents romontschs vevan lur radunonza a Mustér e sur Fry ha teniu ad els duront bunamein in'ura in referat «La mort ella litteratura sursilvana». Dumandond el suenter il referat, co ei mondi, rispunda sur canoni bunamein cun in surrir e sco sch'ei secapess da sesez: «Ei va alla fin, jeu poss buca luvrar pli.» Quei era per el l'enzenna segira.

20 Pareglia Flury, Johannes, 1997, Decurtins Kampf um die Kirche, Beiheft 6, BM.

21 Deplazes, G., 1959, Sur Carli Fry, en: Patria 11.

Strusch in meins pli tard, ils 29 da november 1956, eis el morts ed ha anflau siu ruaus el santeri da s. Gions a Mustér.

In da ses vegls amitgs, Otto Spinas da Tinizong, sez poet e scribent, che ha visitau el savens a Trun, vesa sur Fry sco suonda: «Chegl tgi oters teman betg, saveva el tameir, scu per exaimpel ena sumbreiva nocturna u en stampro cun tung e tgametg: chegl era angal resultat da debbla sanadad. Ma per defender ena concepziung tgi el tigniva per gista, mussava el ena curaschevladad sainza speculaziung e sainza risguard sen attatgas personalas. Sia orma poetica e sensibla pitiva petramaintg dall'adversidad, ma sia sinceradad stueva pudeir cattar igl ventil regulativ. Ser Fry veva ena suletta passiung, chella digl apostolat dalla pressa – ed ena suletta marotta, chella da stueir piglier posiziung ainten tot las dumondas publicas, magari cun mordenta satirica.»

Sia spina

La prestaziun litterara e culturala da Carli Fry ei sorprendenta, dubla-mein gronda per in um malsaun che ha strusch contonschiu ils 60. Ina persunalitad singulara che ha dominau spirtalmein ina gronda part dalla Surselva denter las duas uiaras mundialas. In luvrer ch'ei vivius «Nulla dies sine linea!»²²⁾, sco el ha detg ina gada a siu amitg e cumponist da tontas da sias ovras, Duri Sialm.

Tgei ni tgi ha tenuu allerta ed alla lavur permanenta in Carli Fry che veva pusinau da giuven ensi? – Ei sto esser stau enzatgei che ha furau e mudergiau quei spért viv e critic en in tgierp caduc. Siu confrar, sur G. Battesta Sialm, scriva: «Sco in fil violet setila il mal tras la veta de Sur Carli, malsogna e suffrientscha.»²³⁾ Sur Fry sez s'exprima indirectamein en sia historia «Carlin e siu culiez». Il Carli murdeva tut en

22 Buc in di senza lingua!

23 Calender Romontsch 1958, 47.

sesez, tarmegliava buca culs affons da sia posa, anzi steva a casa en stiva culla mumma ni tatta, aschia ch'il bab sefageva quitaus: «Quei pos jeu propi buca vertir! Ch'il Carlin sesa adina davos pegna. Ins sa vegnir a casa cura ch'ins vul – auters affons de siu pèr rian e bragian, contan e greschan, cuoran per las vias ...» Quei cuntinuau si e giu da sia malsogna ha giu consequenzas ch'el descriva sez: «Las liungas uras dolorusas fuvan la carezia ed il quitaus de tuts s'uni entuorn siu létg sco en in fatgui. Il pign malsaun era sesentius pupergnaus, e quei veva fatg in bein ad el. Malsauns era in sabiutet vegnius, levaus ei in pign tiran.» Pli tard: «Il temps veva modulau il Carlin, sco el modulescha in e scadin cun scalper e splauna e raschid [rischit?]. Pli gronds era il murli vegnius; mo ses cantuns e bots veva el aunc ditg buc ulivau tuts, bein ch'el era daventaus student ed entschaveva a saver che bab vegli dir per latin, 'pater', sora 'soror', e jeu 'ego'. Il latin veva buca smutau il carissim 'ego'. Anzi!»²⁴⁾

Sco siu Carlin ha era igl autur absolviu il gimnasi malgrad sias hurschas e malsognas. El veva empriu dad esser dirs, gie stinaus cun sesez.

El gimnasi eis el vegnius confruntaus culs lungatgs e las litteraturas, oravontut cun la poesia, ina moda da s'exprimer, sepurschida ad el, sche buca directamein viers auters, sche cun sesez. La dolor ch'el veva laguttii tochen ussa, lezza saveva el transponer ella poesia: ina clav per vegnir a frida cun sesez!

Ina dallas empremas poesias ch'el ha publicau gia 1920 lai sminar sia finamira pil futur:

«Atun

Il pastg setschuora pass sils praus,

Las fluras ein sut tratsch.

Prest vegn gl'unviern cun ses cuflaus,

Ferdaglias, neiv e glatsch.

24 Fry, Dal temps de mia tatta, 27.

Mo possien pèr ils funs pirir,
 Tgiemblad'ei mintga preit
 Tgi ch'ha luvrau, quel sto pitir
 Ni fom, ni freid, ni seit.
 In di vegn è per tei gl'atun,
 Che ti, sc'in eri cusch,
 Sur tia cana vas a munt,
 Sin peis che tegnan strusch.
 Dai bein adatg, cul nausch stemprau
 Surpren è tei, amitg!
 Schemo ti has tiu fatg rimnau
 En treglia lu daditg!»²⁵⁾

Questa poesia presenta en tun general il duer da mintgin da luvrar e far il siu per esser segiraus, empau sco ina devisa educativa, ella muossa gia era ch'il giuven poet damogna la fuorma en ritmus e rema. Mo 5 onns pli tard tradescha ina poesia ina gronda viulta. Il poet ha gia contonschiu siu zenit. Sia poesia ei zun persunala, dat perdetga valeivla digl esser, sentir e patertgar dil poet tras la metafra dalla mar.

«L'olma
 La mar, la mar rampluna
 E bierla el stemprau;
 Encunter tschiel s'empluna
 Igl ocean rabiau.

25 Fry, Striaunas, 9.

La mar ch'ei ord cadeina
 Puspei secalm'in di,
 Vegn neidia e sereina,
 Ramura buca pli.
 Mo quella mar pompusa,
 Che dorma en splendor,
 Ei faulsa e trompusa:
 Adatg, navigadur!
 Mi'olma giuvenila
 Ei la furiosa mar,
 Che spema e sevila
 E sa serebalzar.
 Mi'olma ei profunda
 E sa sequiettar,
 E mintga blaua unda
 La riva sa bitschar.
 Mo cala igl urezi,
 E va la mar bufatg,
 Lu tema siu caprezi,
 Lu, olma, dai adatg!»²⁶⁾

Questa poesia cun la melodia da Duri Sialm ei daventada ina canzun impressiunonta che vegn cantada aunc oz fetg savens. Las sis strofas sespartan en duas parts ulivas. En las empremas treis vegn la mar evocada. Ella tuna e rampluna ell'emprema strofa, secalma e daventa «neidia e sereina» ella secunda, ei denton faulsa e trompusa, fa respect

26 Fry, Striaunas, 20.

e tema al navigadur. La secunda part, puspei treis strofas a 4 lingias, presenta l'olma giuvenila che spema e sevila sco la mar furiosa, che sa denton sequietar en l'otra strofa, gie schizun bitschar la riva. L'olma ei sco la mar, era ella sa ver siu caprezi. Gest lu ston ins far adatg. In ver maletg da siu autur! – Ei caztga da cumparegliar questa poesia cun «Sper la mar» d'Alfons Tuor.²⁷⁾ Nua ein ellas parentas? Omisduas han il medem tema, lur giuvna olma vegn cumparegliada cun la mar che sa esser furibunda, mo era tgeua, denton adina malguessa. Las singulas strofas han tier omisduas quater lingias, il ritmus ei igl jambus en treis peis, maletg dalla rema: A B A B. Nua sedifferenzieschan las poesias? A. Tuor drova 12 strofas, C. Fry secuntenta cun 6. Alfons Tuor drova 11 strofas per descriver la mar e sias lunas. Tier il carstgaun e siu sentir arriva el pér en la davosa. C. Fry presenta la mar en treis strofas ni maletgs e l'olma en treis maletgs che van parallel cun ils treis emprems. Sia poesia ei pli concentrada e baghegiada pli artisticamein che quella da Tuor. Mo lezza va malgrad la lunghezia pli a cor. Che Fry ha enconuschiu gia ils 1925 la poesia d'Alfons Tuor ei gnanc tgisà buc. E che quella poesia ha fascinau el aunc 11 onns pli tard, cura ch'el ha tractau ella en Nies Tschespet XVI ei documentau. El cumpareglia l'emprema e la davosa strofa dad A. Tuor ed arriva al resultat sequent: «En verdad, il poet che ha cantau quella strofa (la davosa) sper l'emprema la pli biala della poesia, sto s'embarcar per turnar a casa, ed el astga turnar. Quella poesia persula havess valiu la peina d'in viadi sur mar.»²⁸⁾ Carli Fry ei staus in um dalla lavur e retscherca ed ei vivius il bia persuls denter sias quater preits. El ha pituu ina veta ora, ha denton cuschiu e buca purtau il cor sin maun. Siu lungatg cul concarstgaun pertuccava las caussas en damonda, ed era dirigius digl entelletg, buca da sentiments persunals. Quei vala era per la corrispondenza privata ed animada sco quella cun Guglielm Gadola.

27 Tuor, «Sper la mar», Poesias III, 66s.

28 Fry, Alfons Tuor, Ovrás, NT XVI, 13.

Sch'ins udeva a sias uras adina puspei «Fry carga e Gadola sieta», ston ins constatar sin fundament dils acts che quei constat buc. Anzi. Las rispostas da Fry ein bein ponderadas e pesentadas, era sche Gadola attacca el persunalmein. Fry veva criticau la psicologia da Gadola en ina da sias raquintaziuns. Ei setractava da quel de Farglix ch'era scappaus tochen a Trun, fuva suenter ina hurscha sedurmenta us s. Martin sur Glion, quei che perschuadeva buca Carli Fry. Gadola rispunda sin quei en ina liunga brev en caussa: «Sunter ina scena aschi cargonta e rebalzonta per la veta interna – per l'olma de quei pauper mat – eis ei gest e psicologic, ch'el ei, arrivaus a s. Martin, aschi staunchels, ch'el sedurmenta veramein en. Ina tala brutalitad encunter il patertgar religius d'in bien mat, *sto* stunclear tgierp ed olma. – Per natiras *sco Ti* po il cuntrari esser il cass.» Era in tal ferm tubac po buca muentar il grep. Quel ei ferm e fitgaus. In'egliada en siu intern dat Fry, ins astga dir, bunamein mo en sias poesias, oravontut en quellas dil pitir. Cheu semuossa la spina da sia veta ed il motiv da siu luvrar e barhar permanent. Entgins schatgs ord la rimnada da poesias «Via crucis».

«La crusch

Jeu erel in student che jeu urava:

'De tia crusch, o Segner, mi dai part!'

E sia sontga crusch la tarlichava

Ed incantav'il cor a mi ordvart.

Uss ei la crusch fitgada sin la sava

De mia stiva. Ah, tard e marvegl

Ils dents jeu sentel d'in'ardenta lava

Che spért e tgierp schirenta sc'in turmeagl.

Ed ussa, jeu poss strusch alzar miu maun
A Diu: tut mia forz'ei in suspir:
'Pren po puccau de tiu affon malsaun!
O tia crusch ei greva de murir.'²⁹⁾

Era in giuven idealist mudregia la suffrientscha di e notg, stuncleta l'olma e lai sentir il carstgaun il sul e persul. Leusura mo las duas empremas strofas da siat, ord:

«Persuls sulets

Jeu sun in eremit, rentaus en stiva
Ed en las quater spundas de miu letg.
Jeu sun bein seremess, en quell'umbriva
E sut ils dents de miu discletg;

Mo enqualgadas, cur ch'ils zenns de fiastas
Resunan si tier mei da sper gl'Ischi,
O, lu sa'i capitar che las tempiastas
Disturban il ruaus dil cor a mi!»³⁰⁾

Capeivel! Si Acladira udeva il malsaun la rueida da fiasta a Trun ni o s. Onna sut igl Ischi ch'el veva descret cun tonta fervur. Si'olma turmentada seriscudeva. Tgei muntava tut siu luvrar e pitir! Ils 1954, igl onn che Fry ha bandunau Nossadunna dalla Glisch, pren el distanza da siu agir cul poem

29 Fry, Striaunas, 116.

30 Fry, Striaunas, 114.

«Il davos cudisch
 Hai giu bia cudischs per la detta onns ed onns;
 Latins e grecs, talians, franzos, spagnols, tudestgs
 E cudischs della viarva dils cars perdavonts,
 Lectur'e studi han teniu mei vivs e frestgs.
 Jeu haiel scret e fantisau en plirs lungatgs;
 Cartend d'haver cun mia plem'ina missiun.
 Sun sespruaus de palesar mo buns patratgs,
 Che seigien per negin in trutg de perdiziun.
 Uss ein tuts cudischs claus, e ruts ei miu rispli.
 Jeu mirel anavos, mesirel la miàs:
 Ah, vitas ein las crunas tuttas en rudi,
 Negin che fa de remas e de praulas cass.
 Ah, ussa vala mo in soli cudisch pli:
 Il cudisch nu ch'il maun de Diu ha scret ils dis
 De mia veta – sco els ein tuts succedi.
 Sa sche dil quen il saldo tonscha pil parvis?»³¹⁾

Carli Fry, igl erudit, dumignava siat lungatgs e saveva trer tut ils registers linguistics. El ha era fatg diever aspramein da ses duns. Lectura e studi «han teniu el vivs e frestgs», ein stai ina clav dad aur per el. Ussa ha el priu pietigot da ses cudischs. Las crunas ein vitas, il rispli ei ruts. El fa il fagot e pesenta sia raccolta. Ei va buca mo dad Acladira cunter Mustér, nua ch'il cerchel da sia veta sesiara. Ei dat buca pli dad untgir en litteratura e scrutaziun, malgrad ch'el ha aunc buca contonschiu ils 60.

31 Fry, Striaunas, 120.

Per el ch'ei ius ina veta la via crucis, dat ei mo ina caussa, in confiart
ch'el ofniescha en la fuorma clara e ligiada dil sonet:

«Confiert della crusch

O Segner, cu jeu stun avon tiu tron,
Spetgond il truament ch'ei senz'appel;
Cur che mi'olma trembla, senza vel
De miu car aungel cumpignad'avon;

Lu anflas ti, miu Diu, ah, buca stel
Che po valer vid tiu pupratsch affon.
L'ha ni vertids, ni plaid, ni fatgs che pon
Star e semetter avon donn per el.

Tuttina, car Salvader, la speronza
Fa palpar miu cor en legherment:
Jeu sun da mia pli empem'affonza

Suffrend staus enguttaus vid il sogn lenn
De tia crusch. Tgei outra segironza
Duvrass jeu per anflar il salvament?»³²⁾

Quella poesia, naschida 1954, fa part d'in chischlet che muossa, nua
che la spina ha furau igl erudit dalla tgina alla fossa, ha sensibilisau el
per la cultura e dau ad el la possa da far in cumbat da matador e
vigurusa currida tras l'arena dalla veta, ch'ei stada in pitir dalla tgina
alla fossa ed in constant temer la mort anetga.

32 Fry, Striaunas, 119.

